

ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА АРГУМЕНТАЦІЯ: СУТНІСТЬ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ

THE ESSENCE AND INTERRELATION OF LEGAL ANALYSIS AND ARGUMENTATION

Семеніхін І.В., к.ю.н.,
асистент кафедри прав людини та юридичної методології
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується сутність, характер співвідношення та взаємодія юридичного аналізу та юридичної аргументації. Уперше у вітчизняній юриспруденції досліджено аргументи та юридичну аргументацію як невід'ємну складову юридичного аналізу. Юристи, проводячи юридичний аналіз справи, аналізуючи питання права і факту, будують правничу модель кейсу (ПМК), як певну схематичну конструкцію, що відображає правовий вимір певної життєвої ситуації (випадку). Аргументи та юридична аргументація є важливою складовою (у контексті підтримки, надання підставності певним неочевидним висновкам й твердженням) проведення юридичного аналізу і побудови ПМК як логічно узгодженої і переконливої ідейно-смыслової конструкції.

Зроблено висновок, що правовий аналіз і побудована юристом на основі цього ПМК у певному розумінні є передбаченням того, яке право і як саме його застосує суд до ситуації клієнта, зокрема з урахуванням того, як суди раніше вирішували аналогічні справи. Формуючи правову позицію у вигляді аргументативного тексту, юрист здійснює пошук і відбір релевантних і переконливих аргументів, формулює ланцюжки прагматичних, ціннісних та інших тверджень й висновків. Іншими словами, вибудовує переконливу, доладну аргументацію з огляду на можливі перспективи розгляду справи в суді. Такі твердження і висновки поєднують в аргументувальні структури, у яких підібрані аргументи доповнюють одне одного і підтримують правову позицію – точку зору юриста з певного питання. У статті відзначається, що юридична аргументація за своєю природою є діяльністю вербальною, соціально-комунікативною, раціональною. Окрему увагу приділено дослідженню співвідношення аргументації і доведення, пояснювання; проаналізована залежність юридичної аргументації та аргументів, їх доладності залежно від соціокультурного контексту, домінуючих підходів до праворозуміння, юридичної методології. Досліджено підходи до юридичного аргументування та конкретні аргументи, які використовуються під час проведення юридичного аналізу та вирішення так званих «легких» і «складних» справ.

Ключові слова: юридична аргументація, аргумент, юридичний аналіз, правнича модель кейсу, правозастосування, праворозуміння.

The article focuses on the concept, correlation and interaction of legal analysis and legal argumentation. It is for the first time in Ukrainian jurisprudence, that arguments and legal argumentation are being explored as an indispensable component of legal analysis. While legal analyzing a case, and addressing questions of law and fact, lawyers build up a legal model of the case as a schematic framework that captures the legal dimension of a particular life situation. Arguments and legal argumentation constitute a crucial element of this process, insofar as they provide support and justification for certain non-obvious conclusions and claims. They thereby ensure that the legal model of the case is articulated as a logically coherent and intellectually persuasive conceptual structure.

The article concluded that legal analysis, together with the legal model of the case constructed by the lawyer on its basis, is in a certain sense a prediction: namely, an anticipation of what the governing law is and how the court is likely to apply it to the client's circumstances, particularly in light of established patterns of adjudication in analogous cases. In articulating a legal position through argumentative discourse, the lawyer undertakes the task of identifying and selecting relevant and persuasive arguments, formulates chains of pragmatic, normative, evaluative and other propositions and conclusions. Put differently, the lawyer seeks to construct a cogent and coherent argumentative framework, designed to withstand judicial scrutiny and to anticipate the prospective trajectories of adjudicative reasoning. Such propositions and conclusions are integrated into argumentative structures in which the selected arguments complement and reinforce one another, thereby sustaining the overall legal position – lawyer's standpoint on a certain case. The article underscores that legal argumentation is, by its very nature, a verbal, socio-communicative, and rational process. Particular attention is devoted to the conceptual distinction and interaction between argumentation, proof, and explanation. The analysis further highlights the extent to which the cogency of legal argumentation is contingent upon the broader socio-cultural context, prevailing jurisprudential paradigms, and the methodological frameworks of legal reasoning. Finally, the article examines competing approaches to legal argumentation employed in the process of legal analysis, especially in the resolution of so-called "easy" and "hard" cases, thereby situating argumentation at the very core of contemporary legal discourse.

Key words: legal argumentation, argument, legal analysis, legal model of the case, understanding of law, law enforcement.

Постановка проблеми. Юрист, проводячи юридичний аналіз, фактично завжди будує цілісну й внутрішньо узгоджену – спрощену для практичних цілей – правничу модель конкретного кейсу (далі – **ПМК**) як певну схематичну конструкцію, що відображає правовий вимір певної життєвої ситуації (випадку). Деякі автори використовують поняття «теорія кейсу» (англ. – theory of the case). Ця не наукова теорія, то ж вона не повинна бути занадто складною для розуміння і використання. Суддя, розглядаючи справу, може прийняти теорію, запропоновану юристом, або змінити її [2, с. 222]. Архітектура і складність цієї конструкції залежить від багатьох факторів: кількість і складність поставлених юридичних питань; виявлені під час правової оцінки ситуації юридичні прогалини і колізії; встановлена під час пошуку і тлумачення юридичних норм необхідність уточнюючої, доповнюючої або корегуючої добудови права, наявність і кількість достовірних доказів, що підтверджують або спростовують існування ключових фактів, які виокремлюються з-поміж величезної

кількості фактичних обставин справи та ін. Ключовими елементами **ПМК** є сформульовані юристом під час юридичного аналізу максимально чіткі відповіді на питання права і питання факту: що, як і коли сталося у минулому або відбувається зараз? якщо спір (життєва ситуація) може бути врегульована правом, то яке право (юридичні норми) слід застосувати? який саме правовий наслідок припустимий для конкретного випадку? У **ПМК** відповіді на кожне із цих питань нерозривно пов'язані із твердженнями, презумпціями, міркуваннями, висновками, оцінками, аргументами та ін. Останні є підґрунтям, концептуальною базою правової позиції юриста у справі, яку він завжди намагається вибудувати і подати клієнту (а у перспективі і суду) як логічно узгоджену і переконливу ідейно-смыслову конструкцію. Аргументи та юридична аргументація є важливою [у контексті підтримки, надання підставності певним неочевидним висновкам й твердженням] складовою проведення юридичного аналізу і побудови **ПМК**. У науковій літературі вказується, що юридичний аргумент

має на меті створити переконання в одержувача (адресата аргументації). Цей аргумент походить від зацікавленої сторони і має принаймні одного одержувача – контрагента, але дуже часто й іншого адресата – суддю, який уповноважений вирішити спір. У цьому випадку зацікавлені сторони прагнуть вплинути на побудову рішення судді, використовуючи аргументи, які можуть призвести до формування у нього переконання, що справа має бути вирішена на основі верховенства права [3, с. 412].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридичний аналіз та аргументація є предметом численних наукових розвідок зарубіжних авторів. Серед них можна виділити праці Е. Фетеріка (Feteris E. «Fundamentals of Legal Argumentation. Survey of Theories on the Justification of Judicial Decisions»), Р. Алексі (Alexy R. A Theory of Legal Argumentation: the Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification»), Н. Мак-Корміка (MacCormick N. Legal Reasoning and Legal Theory), Ф. Ван Емюрена (Van Eemeren F. H. «Argumentation Theory: A Pragmatic-Dialectical Perspective»), В. Путмана (Putman W.H. «Legal Analysis and Writing for Paralegals»; Putman W.H., J. Albright «Legal Research, Analysis, and Writing»). В українській юриспруденції загальне питання про юридичну аргументацію (онтологічний статус, природа, функціональне призначення) вивчалось здебільшого у контексті логічних досліджень. В Україні фактично першим фундаментальним науковим трактатом, де юридична аргументація досліджена у значно ширшому сенсі (як діяльність і як результат діяльності з правового аргументування), є праця Тамари Дудаш «Правова аргументація: загально-теоретична характеристика» [1]. Питання співвідношення і взаємодії юридичного аналізу та аргументації, з якими щоденно мають справу юристи-практики, у вітчизняній науці донедавна спеціально не вивчалось, що обумовлює актуальність і новизну даного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право має широку сферу дії, яка охоплює більшість людських відносин та іноді досягає найдрібніших деталей. Тому важливо, щоб вимоги права не були свавільними й необґрунтованими. Для забезпечення поваги до права воно має забезпечувати справедливе й розумне регулювання відносин. Юридична аргументація має сприяти цій загальній меті, про який би вид юридичної діяльності не йшлося – консультування клієнта з юридичних питань, пояснення нотаріусом прав і обов'язків сторін при нотаріальному посвідченні договору, виступ адвоката в суді, обґрунтування судового рішення тощо [4, с. 452].

Не тільки юридичну практику, буття – здійснення й відтворення – самого права як соціального інституту, ціннісно-нормативної системи можна описати за допомогою таких категорій, як дискурс, комунікація, діалог (полілог), які так чи інакше передбачають пошук, відбір, прийняття/заперечення аргументів, висування контраргументів. Іншими словами, право має дискусійну (аргументувальну) природу («arguable character of law» – Н. Мак-Кормік) [5, с. 12]. Право не є цілком самодостатнім явищем [річ у собі], статичним утворенням, по відношенню до якого людина постає як сторонній спостерігач, пасивний виконавець правових вимог. Воно формується, відтворюється, розвивається у межах певних аргументативних практик, де визначається зміст, співвідношення, специфіка взаємодії і використання юридичних понять, правових цінностей, юридичних норм та інститутів [7, с. 27].

Кожен, хто висуває аудиторії правові твердження (англ. – legal statement; у широкому розумінні – міркування і висновки про певні правові явища, процеси, стани, їх існування, зміст, взаємозв'язки та ін.), мають підтримати їх аргументами (Е. Фетерік) [6, с. 3]. Право являє собою не абстрактне поняття, яке потрібно прояснити, розтлумачити, а оповідально структурований соціальний процес, у якому учасники юридичної практики артикулюють свої

інтерпретації певних аспектів правової реальності. Серед них – юристи, які у межах проведення юридичного аналізу інтерпретують (оцінюють) життєві випадки у світлі інтересів клієнтів, правових цінностей, вимог юридичних норм і принципів права. Інтерпретуючи так події, аргументують правильність (коректність) своєї позиції і намагаються переконати інших осіб [залежно від аргументувальної ситуації – клієнти, суб'єкти правозастосування, юридична спільнота, суспільство] у її прийнятності (англ. – acceptability). Фактично те ж саме роблять і судді. Вирішення справи на основі попереднього юридичного аналізу – це процес, у якому факти “вступають у діалог” із юридичними нормами, і такий діалог набуває форми низки актив оцінювання з боку людини-вирішувача (за термінологією М. Павчника). Останній перебуває у центрі цього процесу як живий діяч, який робить право конкретним, чого майже ніколи неможливо досягти без наведення слухливих аргументів і доводів [8, с. 483].

Відомий англійський суддя Лорд Х'юарт в одному із рішень (справа «The King v. Sussex Justices», 1924) зауважив, що правосуддя не лише повинно здійснюватись, а має бути ясно та безсумнівно очевидним, як саме воно здійснюється. Поміж іншого це означає, що навіть правильне під кутом зору права (насамперед з погляду процесуальних вимог) вирішення справи не досягне мети, якщо рішення недостатньо аргументоване, є неочевидним і залишає чимало запитань. Якщо йдеться про рішення вищих судів, то вони мають слугувати авторитетним орієнтиром для подальшої судової практики і забезпечувати її єдність. У разі скасування чи зміни судового рішення суд вищої інстанції має навести достатньо аргументів, щоб переконати суд нижчої інстанції у правильності позиції суду вищого рівня [9, с. 12]. Тож аргументація правової позиції суду (англ. – judicial reasoning) у контексті виправдання (англ. – justifying) остаточного судового рішення у справі [чому саме так вирішена справа? чому застосована саме ця норма права, а не інша? яким чином виведений додатковий зміст юридичної норми, що прямо не передбачений буквою закону?] є важливою не тільки для сторони, яка прогнала справу, а також для інших зацікавлених осіб, громадськості у цілому.

Правовий аналіз і побудована юристом на основі цього **ПМК** у певному розумінні є передбаченням того, яке право і як саме його застосує суд до ситуації клієнта, зокрема й зважаючи на, те як суди раніше вирішували аналогічні справи. Формуючи правову позицію у вигляді аргументативного тексту, юрист, що виступає у якості проponenta, здійснює пошук і відбір релевантних [актуальних, доречних, слухливих у контексті конкретної аргументувальної ситуації] і переконливих аргументів, формулює ланцюжки прагматичних, ціннісних та інших тверджень й висновків. Іншими словами, вибудовує переконливу, доладну (англ. – soundness) аргументацію з огляду на можливі перспективи розгляду справи в суді. Такі твердження і висновки поєднують в аргументувальні структури, у яких підібрані аргументи доповнюють одне одного і підтримують загальну правову позицію юриста з певного питання.

У певному розумінні юридична аргументація – це спосіб, у який юристи та судді публічно говорять про право та його застосування. Таке правове спілкування (аргументативний діалог) надає інструменти і можливості для розмежування упереджених і неупереджених, свавільних та підставних [аргументовано виправданих] юридичних рішень. Юридичне аргументування передбачає використання універсального мовного інструментарію [юридичні конструкції, терміни, поняття, юридичні максими, правові аксіоми та ін., які у межах чинної правової традиції вважаються усталеними, загальноприйнятими], що дає змогу суб'єктам із різними поглядами та переконаннями вирішити розбіжності між собою у спосіб, прийнятний для усіх, результатом чого є прийняття рішень, котрі

можуть визнаватися легітимними у плюралістичному суспільстві [10]. Аргументи використовуються як при вирішенні питань факту, так і питань права (інтерпретація юридичних норм, оцінювання доказів). Так, увесь процес тлумачення норм права можна представити як наведення і спростування певних аргументів. Адже застосування різних методів і канонів тлумачення є ні що інше, як пошук, формулювання і об'єктивація (або через внутрішній діалог, або через діалог зовнішній – дискурс) аргументів певного виду – логічних, лінгвістичних, телеологічних, прагматичних та ін. [1, с. 15]. Таку аргументацію слід формулювати і подавати реципієнтам у вигляді відповідних аргументативних схем (англ. – argument scheme). Наприклад: певна норма права буквально не може бути застосована для вирішення правового спору [теза, яка є об'єктом аргументування], позаяк її застосування у відповідній інтерпретації призведе до абсурдного результату [аргумент під назвою *argumentum ad absurdum*]. Іншими словами, буквально прочитання тексту, де відповідна норма закріплена, є неприйнятним. Тобто застосування канону тлумачення «literal canon» (plain meaning rule) виключається, натомість використовується «золоте правило тлумачення».

Юридична аргументація, аргумент не є тотожними доведенню, доводу – вони не є термінологічними синонімами, на що звертає увагу бельгійський вчений Хаїм Перельман, автор наукового трактату «Нова риторика». Доведення, що має яскраво виражену формально-логічну конотацію, стосується фактів (їх перевірки та верифікації) і ніколи цінностей, у зв'язку з чим цей термін вживають переважно у контексті точних наук. Юристи під час тлумачення і застосування права постійно мають справу із правовими цінностями, інтересами, принципами. Експериментальним шляхом і суто логічними засобами неможливо довести чи спростувати правильність, об'єктивну істинність принципів і цінностей (які, до речі, іноді можуть конкурувати між собою), перевагу одних ціннісних установок і суджень над іншими, позаяк вони не підлягають емпіричній, логічній перевірці (верифікації) та обґрунтуванню певними когнітивними методами. Хоча знання про цінності, їх види, функціональне призначення, історичне походження, динаміку є цілком досяжним. Соціологи, психологи, історики, юристи емпірично і теоретично «фіксують» їх як певну даність, успішно аналізують, описують. Ціннісні судження та зміст, який вкладається у такі (за термінологією Перельмана) «заплутані поняття», як «справедливість», «свобода», «добросовісність», «добро» [вони мають дотичне відношення до правових цінностей та самої ідеї права], змінюються від епохи до епохи, від одного покоління людей до іншого; ніколи не можуть бути універсальними у змістовому плані, істинними, абсолютно ясними і точними; належать до сфери можливого, правдоподібного [переважно ціннісно-світлоглядного], знання, де формальна логіка є важко застосовуваною. З такими поняттями майже щодня мають справу правники у своїй професійній діяльності й намагаються їх розтлумачити, підставно і коректно застосувати для вирішення тих чи інших юридичних питань.

Твердження «рабство – це погано», «дискримінація за ознакою статі є неприпустимою» не є логічними істинами, але вважаються правильними і важливими для багатьох людей сучасності. Водночас вони не є повністю ірраціональними. Дихотомія ірраціональне/раціональне [об'єктивно-достовірне, універсальне знання] долається за допомогою ідеї конвенціональної згоди, повсюдної прийнятності. Іншими словами, правильність і раціональність у цьому контексті мають соціально-комунікативну природу [вони відкриті для плюралізму, суперечок і критики та не мають усталеного змісту], оскільки ґрунтуються на конвенціональній згоді членів суспільства щодо переліку та розуміння певних базових цінностей та інтер-

есів, з яких виводяться інші стандарти, конкретні правила, у тому числі юридичні.

Вона є своєрідним результатом спорів, дискусій (академічних, політичних, правових та ін.), аргументативних практик: певне судження, підхід, ідея, погляд [вірогідне, ймовірнісне, правдоподібне по суті знання] вистояло перед натиском заперечень і критики і відтепер вважається прийнятним, хоча може бути оспорено і переглянуто у подальшому [7, с. 35].

Система права, що має характеристики єдності та внутрішньої узгодженості, вибудовується як раз на основі тих вихідних засад, базових цінностей, щодо яких у соціумі досягнуто згоди [їх існування і практична значущість не доводиться у формально-логічному сенсі]. Правові норми не мають незмінного змісту, закладеного законодавцем, а отримують його у процесі застосування, коли інтерпретуються та зіставляються із цінностями та принципами, які мають сенс у суспільстві та/або правовій системі. Правова норма не може бути від початку оцінена як розумна чи нерозумна, справедлива або ні – такої якості вона набуває у процесі застосування до конкретних ситуацій [11, с. 206]. Коли ми маємо справу із правовими цінностями і принципами у контексті проведення правового аналізу і побудови ПМК, мислення (міркування) у категоріях істинне/хибне є фактично неможливим. Неможливо довести, встановити істинність висновку про те, що норма права у певній її інтерпретації не може бути застосована для вирішення спору, тому що це призведе до несправедливих наслідків. Але прийнятність цього висновку можна аргументувати. Аргументи, які при цьому використовуються, не мають характер надійності, точності, безумовності математичного доказу, але мають силу переконання, зверненого передовсім до здорового глузду, практичного розуму, ціннісних переконань реципієнтів, їх життєвого досвіду.

Вітчизняні юристи справедливо зазначають, що реальне життя з його суперечностями, конфліктами і компромісами, з яким доводиться мати справу юристам, зокрема суддям, не може бути втиснуте в рамки суто логічних конструкцій, а й з огляду на надзвичайну складність самого права як феномена. У ньому тісно переплітаються духовні, культурні і етичні засади, цивілізаційні і загальнолюдські цінності, наукова істина і місцецтво добра і справедливості, абстрактне і конкретне, досягнення правової теорії, практичний юридичний досвід і здоровий глузд. Така багатогранність і багатобарвність права робить марною логіку суворих доказів у ньому [12, с. 172]. Саму юридичну аргументацію, на відміну від доведення, можна оцінювати як слабку або сильну, переконливу або непереконливу. У сучасній юридичній літературі аргументація зазвичай описується як така, що ґрунтується на критеріях релевантності, надійності, ефективності, переконливості, достатності але не на критерії істинності [13, с. 111]. Наприклад, переконування реципієнтів не можна досягнути простим формально-логічним доведенням у так званих «складних справах» (англ. – hard cases), де одного лише посилання на норму права вочевидь недостатньо. Адже аргументатор змушений зважувати цінності та інтереси для того, щоб обрати ту чи іншу інтерпретацію норми, яку він застосовує, тлумачить чи реалізовує, – рішення у таких справах ніколи не приймаються механічно. Він має переконати аудиторію у тому, що обраний варіант тлумачення є найбільш справедливим у контексті обставин справи та відповідає актуальному соціокультурному контексту. Водночас аргументатор має показати, що вибір, який він зробив, та цінності, які він використав для виправдання свого рішення, не ґрунтуються на суб'єктивному виборі. Він має продемонструвати, що цей вибір є підставним і може бути оцінений як інтерсуб'єктивно прийнятний [домовний правильний – «conventional validity»]. З такими категоріями справ найчастіше мають справу верховні суди і органи

конституційної юстиції. Суддям доводиться вдаватися до складних аргументувальних кроків, уточнюючи і конкретизуючи зміст зафіксованих у тексті і неписаних конституційних цінностей, принципів, з'ясовуючи ключові ідеї, *ratio legis* абстрактних конституційних норм, здійснюючи «моральне прочитання Конституції» (за термінологією Р. Дворкіна) (англ. – *moral reading of Constitution*) і т.п. Їх рішення, як правило, містять розлогу аргументацію, яка включає різні види і типи аргументів. Конституційні суди як «стражі Конституції» (нім. – *Huter des Verfassung*), що здійснюють «суд на законами» у юридичному аргументуванні мають комплексно використовувати різні концепції, моделі, підходи, оскільки лише за таких умов можна правильно розв'язати складні суспільно значущі юридичні питання, віднесені до компетенції цих органів, і прийняти об'єктивне, справедливе й обґрунтоване рішення [14, с. 14]. Наприклад, з текстів рішень Верховного суду Ізраїлю, Верховного суду США можна дізнатися про різні аспекти – теоретичні, практичні, історичні, порівняльно-правові та інші – проблеми, що розглядаються. Судді, як і вчені, на сторінках книг чи статей, у текстах рішень наводять багато аргументів, численні посилання на джерела, зокрема доктринальні, сперечаються один з одним і наводять багато матеріалу «*obiter dictum*» [15, с. 41]. Наприклад, суддя Верховного суду США Блекмен у справі *Roe v. Wade* (1973) щодо змісту і меж реалізації права на аборт для підтвердження вибору релевантної групи цінностей, вкладених у поняття «індивідуальна свобода», «правівесі» розглянув різні медичні, філософські, релігійні, юридичні аспекти цього питання у контексті обставин справи, вдавсь до екскурсу в історію і проаналізував, яким чином питання абортів регулювалось у праві різних країн, починаючи зі стародавніх греків. Тобто Суд при визначенні правової позиції у справі з-поміж іншого використав історичний аргумент. Такі аргументи, зауважує Р. Алексі, пов'язані із наведенням фактів, що стосуються історії правових проблем, які обговорюють, як підстави «за» або «проти» певної правової позиції. Використання історичних аргументів передбачає наведення релевантної інформації і формулювання таких міркувань: а) вирішення актуальної проблеми уже впроваджувалося у минулому; б) це призвело до бажаних або небажаних, шкідливих або корисних наслідків; с) порівнювальні ситуації не є істотно відмінними, щоб унеможливити ймовірність настання цих наслідків у поточній ситуації; д) отже, вирішення проблеми у певний спосіб рекомендовано або не рекомендовано для поточної ситуації [16, с. 240].

Тож аргументувати означає обговорювати, переконувати, зокрема недоказовими способами, критикувати, виправдовувати, надавати доводи «за» і «проти» певних тверджень і висновків. Такий підхід покладений в основу сучасної теорії юридичної аргументації. Це, очевидно, виходить за межі координат класичних [у дусі картезіанської традиції] концепцій раціональності і доведення, які були і здебільшого сьогодні залишаються ідейно-методологічною основою точних наук і сфер людської діяльності, де вони використовуються: істинність – однозначність – логічна строгість. У працях Хаїма Перельмана, Евеліна Фетеріса, Річарда Вівера, Стівена Тулміна, Роберта Алексі відстоюється ключова ідея, що сфера практичних дій та рішень юристів, у тому числі суддів, – це не тільки обґрунтування і доведення на основі дедукційної моделі та міркування у категоріях істинне/хибне. Юристи займаються аргументуванням: воно включає емоційно-психологічні (які набувають значущості під час судових промов), морально-ціннісні, вольові, світоглядні, лінгвістичні та інші складові й виміри; загальну природу, структуру, зовнішній вираз, якісні показники та ін. такої діяльності доцільно описувати за допомогою таких понять, як «переконання», «дискурс», «діалог», «доладність», «прийнятність», «прагматизм».

Юридичну аргументацію прийнято розглядати у двох аспектах: як діяльність із правового аргументування і як продукт такої діяльності, тобто сукупність відібраних і поданих реципієнтам аргументів на підтримку певної точки [динамічний і статичний підходи до розуміння аргументації]. Кожен аргумент має логічно вписуватись у загальну конфігурацію аргументованої позиції, тобто аргументи не повинні призводити до її внутрішньої суперечливості, підважувати чи заперечувати окремі її складники. Саме тому у науковій літературі юридичну аргументацію визначають як таку, що складається із ланцюжка аргументів, де теоретичні, практичні, нормативні твердження щодо права є зв'язаними між собою ланками (А. Печенік) [17, с. 57]. Тобто аргументація складається із таких елементів: 1) теоретичні твердження про буквальний сенс встановлених норм, що: а) містяться у джерелах права (закони, судові прецеденти та ін.) і б) втілені у традиції правового обґрунтування; 2) ціннісні та нормативні твердження, сформульовані аргументувачем, що можуть виходити за межі буквального смислу юридичних норм. Саме він і визначає з огляду на зміст і контекст аргументувальної ситуації, як доцільно тлумачити і застосовувати відповідні юридичні правила до ситуації (спору). Реципієнти, своєю чергою, можуть погодитись із відповідною аргументацією або визнати подані аргументи нерелевантними, недоречними або слабкими, а саму позицію аргументатора неприйнятною.

Аргументація є за своєю природою діяльністю: 1) вербальною – тези і аргументи, які формулюються і подаються аудиторії, мають мовну вираженість (усну або письмову); 2) соціально-комунікативною (часто у формі дискусії, суперечки) – юрист вибудовує ПМК, формулює аргументи не для себе, а для інших суб'єктів, які можуть погодитись із наведеною позицією або навести свої контраргументи; 3) раціональною, позаяк ґрунтується на логіці і практичному розумі. Загальною метою [аргументи – засоби досягнення мети] юридичної аргументації є переконання реципієнтів у прийнятності або неприйнятності певної чітко артикульованої позиції (точки зору, висновку, твердження) шляхом висунення інших тверджень [аргументів] на її підтримку. Така діяльність завжди здійснюється у межах конкретної аргументувальної ситуації, яка складається із предмета аргументування, що визначається суб'єктами аргументації, які мають певну мету і цілі, характеристик і параметрів аудиторії, інших обставин та відношень, що релевантні і значущі для юридичного аргументативного дискурсу. Тож аргументувальна ситуація є «контекстуальним тлом» правового аргументування, яке впливає на те, які саме суб'єкти здійснюють аргументування, з якою метою, щодо якого предмета, які засоби для цього вони обирають, та, відповідно, якого результату досягнуть і як він впливатиме на настання юридичних наслідків [1, с. 290].

Пояснювання, на відміну від аргументації: не спрямовано на переконання (аргументація натомість є саме раціональною формою переконання); не передбачає контраргументації; поглиблює, уточнює розуміння вже відомих тверджень і висновків – вони в принципі не ставляться під сумнів (не оспарюються). В англomовній літературі для позначення юридичної аргументації використовуються поняття «*legal argumentation*», «*legal reasoning*». Слово «*legal*» у контексті аргументації зазвичай вживають не у сенсі характеристики предмету аргументування [у фокусі уваги аргументувача – юридичні правила, визначення їх змісту і т. п.], а для вказівки на царину, де така діяльність відбувається, – теоретична і практична юриспруденція у широкому контексті загального правового дискурсу, правової традиції. Однак самі аргументи, які використовуються для надання підставності правовим позиціям, іноді можуть виходити за межі права.

Тож аргументи, які використовуються у юридичній аргументації можна поділити на такі різновиди:

– (1) По-перше, умовно легістські (позитивістсько-правові) – вони стосуються суто діючих норм позитивного права [закони, нормативно-правові договори, правові звичаї та ін.], їх буквального значення, зв'язків між ними, умов і підстав набуття та втрати ними чинності, застосування юридичних приписів за наявності колізій норм права, з'ясування межі дії правових актів і т.п. У юридичній літературі вони іноді визначаються як «аргументи з обов'язкових джерел права» [18, с. 325]. По-друге, аргументи, які ґрунтуються на принципах права, правових цінностях, у тому числі прямо не закріплених у нормативно-правових актах. До цього різновиду відноситься, наприклад, системні аргументи, які ґрунтуються на уявленні про право як раціональне, внутрішньо узгоджене (когерентне) системне утворення. Використовуючи ці аргументи, пропонент [той, хто висуває і захищає певну тезу, позицію, твердження] залишається умовно у межах права, тобто намагається надати підставності своїм висновкам без звернення до фактів, правил, інформації та ін. з екстралегальних (позаправових) джерел. Знання юридичної методології і догми у контексті такої аргументації набувають вирішального значення.

– (2) аргументатор також може апелювати – виходячи за межі суто позитивного права – до здорового глузду, моральних засад суспільства, ідей вищої справедливості, розумності, принципів публічної політики, м'якого права (англ. – *soft law*), бажаних або небажаних, корисних або шкідливих соціальних та/або юридичних наслідків застосування норм у певній інтерпретації (консеквенціалістська аргументація) та ін. Іншими словами, мова йде про екстралегальне аргументування у загальних межах юридичної аргументації. Ці ж аргументи можуть використовуватись також в інших сферах соціально-комунікативної діяльності людини (економіка, політика тощо) – немає аргументів, які були б характерними лише для права. Також немає заздалегідь визначеної ієрархії та вичерпного переліку аргументів, котрі можуть використовуватись у юридичній аргументації.

Важливо розуміти, що аргументування будь-якого висновку чи рішення (інтерпретаційне рішення чи остаточне рішення у справі) не може обмежуватись одними лише посиланнями на очікувані соціальні та/або юридичні наслідки. Водночас юристам не можна догматично сповідувати відомий латинський вислів «*Fiat justitia, pereat mundus*» («Нехай звершиться правосуддя, навіть якщо світ загине»), тобто повністю ігнорувати практичні наслідки реалізації своїх дій та рішень. Аргументована правова позиція у справі має бути загальною визначена і подана реципієнтам як така, що має юридичний вимір, правовість (англ. – *legal substance*), хоча і може бути доповнена (залежно від особливостей конкретної аргументувальної ситуації та у зв'язку із критичним аналізом юридичних приписів), наприклад, консеквенціалістською аргументацією, посиланнями на здоровий глузд та ін.: вона повинна бути сформульована за допомогою конструкцій, термінів і понять, які у межах наявної правової традиції вважаються усталеними і є зрозумілими для учасників правового дискурсу; в основі аргументованої позиції повинні знаходитись передумови і засновки, що мають дотичне відношення до логічного [внутрішня логіка будови права як когерентного нормативного порядку] і матеріального змісту діючого права, тлумачення його норм і принципів.

У знаковому рішенні у справі «Браун проти Ради з питань освіти м. Топека» (*Brown v. Board of Education of Topeka* (1954)) [19] Верховний суд США постановив, що санкціонована державою сегрегація дітей у державних американських школах за расовою ознакою є такою, що порушує XIV Поправку до Конституції США. Тим самим був скасований принцип «розділені, але рівні» (англ. – «*separate but equal*»), який був встановлений раніше прийнятим рішенням у справі *Plessy v. Ferguson* (1896) і тривалий час

використовувався в освітній галузі. Суд дійшов висновків, що расова сегрегація в школах згубно впливає на чорношкірих дітей, які у них навчаються, оскільки «санкціонована законом політика розділення рас зазвичай трактується саме як демонстрація неповноцінності категорії чорношкірих дітей». Це, зокрема, викликає у них почуття неповноцінності, негативно позначається на мотивації навчатися, згубно впливає на їх серця та уми, що врешті має далекосяжні соціальні наслідки: «Сегрегація має тенденцію уповільнювати освітній та загальний розумовий розвиток чорношкірих дітей та позбавляє їх деяких благ і можливостей, які б вони могли отримати у расово інтегрованій шкільній системі». Такі висновки, на думку Суду, підтверджуються сучасними авторитетними джерелами, результатами досліджень у царині соціальних наук. Тобто суд погодився із доводами позивачів, що сегрегація у школах суто за ознакою раси позбавляє дітей рівних можливостей для отримання освіти, навіть якщо фізичні умови для навчання та інші «матеріальні фактори» є однаковими. Це суперечить XIV Поправці до Конституції США, яка гарантує рівність громадян і забороняє ухвалення дискримінаційних законів. Суд зауважив: «Якщо держава взяла на себе зобов'язання надати можливість здобуття освіти у своїх державних школах, така можливість є правом, яке має бути забезпечене усім на рівних умовах».

Поширеність використання аргументів другого виду у юридичній аргументації, зокрема судовій, значною мірою залежить від домінуючих у межах існуючого правопорядку підходів до праворозуміння, а також поглядів на роль і завдання суддів. У межах юридичного позитивізму, право розглядається як створена сувереном закрита [законодавча] система, у якій юридичні рішення приймаються логічним способом виключно на підставі заздалегідь визначених юридичних правил на основі дедуктивного методу (дедукційних аргументів) без звернення до будь-яких екстралегальних – не закріплених у позитивному праві – моральних стандартів, цінностей, природних прав людини тощо. Презюмується, що уповноважений суб'єкт правотворчості під час прийняття норми права знайшов і текстуально оформив оптимальний баланс між тими чи іншими конкуруючими і зважуваними інтересами та цінностями, визначив і закріпив у змісті правових актів цілі і принципи їх застосування.

Діяльність суб'єктів правозастосування у рамках позитивістської парадигми по суті має технічний характер і пов'язана із точною реконструкцією волі суверена (незалежно від його злих чи добрих намірів) при тлумаченні і застосуванні законодавчих приписів: буквального змісту, юридична сила, обов'язковість норм, прийнятих законодавцем і закріплених у позитивному праві, не ставиться під сумнів; наслідки, соціальний ефект застосування норм виводяться за дужки, залишаються поза увагою. Саме класичний формально-логічний підхід до юридичної аргументації у такій парадигмі органічно вписується у модель «механічної юриспруденції» (за термінологією Роско Паунда), що базується на позитивістській методології. Точне значення, операційний індикатор та визначена ціль – усе це є ключовими словами позитивістської програми (Філіп Селзнік) [20, с. 50]. У площині практичних дій та рішень юристів вона реалізується за допомогою формальної аргументації [обґрунтування-доведення], яка передбачає виведення одних висловлювань з інших за принципом логічного слідування за схемою «якщо ... то». Відповідні логічні міркування пов'язують законодавчу норму (яку ще називають «верхній рядок» або «більший засновок» у категоріях дедукційної логіки) з конкретною ситуацією, фактами справи («нижній рядок» або «менший засновок»).

Схематично вони мають такий вигляд:

– **більший засновок** [норма права, що застосовується для вирішення спору] – «якщо X, то Y»;

– **менший засновок** – «X» [встановлені юридично значущі факти справи, що передбачені гіпотезою норми права];

– **висновок** – «отже, Y», тобто правовий наслідок, передбачений нормою діє для конкретної ситуації.

У центрі уваги аргументувача – формальні співвідношення між передумовами (засновками) і висновком, між юридичними ознаками ситуації та її правовим наслідком. Такий логічний підхід до юридичного аргументування у його «чистому» вигляді і валідність отриманого висновку не залежать від: загального контексту аргументувальної ситуації та фактичних формулювань засновків та висновків, їх ціннісно-сміслового наповнення, а також практичних наслідків реалізації прийнятого на основі цього підходу рішення.

Позитивістська парадигма і властивий їй формалізм намагаються піднести до абсолюту елемент формальної, механічної логіки при аргументації і прийнятті правових рішень і фактично унеможливує екстралегальне аргументування і прийняття на основі цього рішень у порядку *contra legem*, коли вони суперечать букві закону, але по суті є справедливими. Так, юридична спільнота у нацистській Німеччині, яка поділяла саме догми позитивістської школи права, таку аргументацію не вважала прийнятною і доладною, зокрема у контексті тлумачення і судового застосування сумнозвісних Нюрнберзьких расових законів 1935 року. Юристи не повинні були ставити під сумнів, чи слід дотримуватися відповідних правил, позаяк деонтичні висловлювання, що у них містились, були безапеляційним керівництвом до дії, а не підставою для роздумів чи аргументованої критики. Мало значення не те, що каже правило, а що воно походить від уповноваженого органу нормотворчості. Іншими словами, незалежний від змісту зовнішній авторитет норм (англ. – *content-independent or peremptory authority*) знаходився в основі юридичних міркувань та аргументації – це той авторитет, якому необхідно сліпо слідувати. Юридична максима *lex iniusta non est lex* (несправедливий закон не є законом) на деякий час була забута, натомість принцип «закон суворий, але це закон» (*dura lex, sed lex*) як квінтесенція позитивістської правової ідеї став визначальним для правосвідомості німецьких правників. Законне неправо (за термінологією Г. Радбруха), як і надзаконне право, були суперечностями у самих собі [21, с. 83].

Тож юридична аргументація (у сенсі ключових підходів до аргументування, критеріїв її доладності, критеріїв прийнятності, вагомості тих чи інших аргументів) соціально детермінована, контекстуальна: вона так чи інакше залежить від загального розвитку правового життя суспільства, світоглядних, культурних доміант соціуму, правових цінностей, праворозуміння, юридичної методології та ін. Саме тому загальноєвропейська антиформалістська (антипозитивістська) революція у праві, яка відбулась у другій половині XX ст., мала далекосяжні наслідки, у тому числі для теорії й практики юридичної аргументації. Мова йде про ренесанс (відродження) природного права, визнання «відкритої текстури права» (Г. Харт) та його аргументувального характеру, переосмислення завдань і ролі суддів – вона не зводиться до пасивного, механічного застосування юридичних приписів [виведення рішення із законодавства простим дедуктивним шляхом на основі буквального тлумачення загальних норм права]. Відбувся перехід права від схоластичної юриспруденції до правового реалізму, тобто необхідності враховувати та узгоджувати різноманітні сучасні соціально-юридичні обставини та інтереси, знаходити таке ефективне рішення, яке б могло задовольнити максимальну кількість зацікавлених осіб, – суддя почав посідати місце соціального дослідника-примирювача, який віддає перевагу винесення формально правильного схоластично аргументованого рішення на користь рішення, що забезпечує мир, стабільність і безпеку в плю-

ралістично організованому суспільстві із суперечливими інтересами [22]. У цьому контексті важливими і впливовими також були зміни у загальній науковій картині світу (постмодернізм, поява і включення до наукового дискурсу світоглядно-філософських ідей герменевтики, екзистенціалізму та ін.). Антиформалістська революція в Європі була здебільшого підготовлена школою вільного, «живого права» Франсуа Жене і Євгена Ерліха у процесі боротьби з правовим позитивізмом та правовою догматикою, коли «формалізм намагається піднести до абсолюту елемент формальної, механічної логіки при прийнятті судових рішень, заперечуючи творчий, дискреційний елемент вибору» [23, с. 9]. Аргументація, побудована виключно на правилах формальної логіки, накладає на право відбиток догматизму, несумісний із складним характером реальної дійсності і гнучкістю життя, з динамізмом самого права. Тому зведення права до замкненої логічної системи, а правозастосування – до формально-логічних операцій все частіше наражалася на критику з боку юристів [12, с. 168].

Зміни у праворозумінні, визнання за суддями можливості добудови (розвитку) права шляхом уточнення (добудова права *secundum legem*), доповнення (добудова права *secundum legem*), виправлення закону (відкрита добудова *contra legem*) відкрили шлях до практичного використання у аргументувальних ситуаціях різних аргументів, не тільки легістських (позитивістсько-правових). Яскравими (і у певному сенсові історично закономірними) прикладами такої аргументації є рішення німецьких судів у кримінальних справах повоєнного періоду, коли на лаві підсудних опинилися військові злочинці, юристи, державні службовці, які приймали неправомірні, аморальні, негуманні по суті рішення (накази, вироки) на основі націонал-соціалістичних законів. При цьому наводились аргументи, що у реаліях нового демократичного устрою, визнання природно-правового підходу до права стали прийнятними й переконливими: «Жоден суддя не може посилатися на такі закони і обґрунтовану на їх основі практику, що не тільки неправомірно, але і злочинно. Ми посилаємося на права людини, які стоять вище писаного права, на невід’ємне та існуюче споконвіку право, яке не визнає дії примусових наказів нелюдських тиранів» [21, с. 87]. Ключовим елементом аргументованої правової позиції судів стала так звана «формула Радбруха»: позитивне і гарантоване приписами та силою право має пріоритет навіть тоді, коли воно за змістом несправедливе і недоцільне; виключення складають випадки, коли розбіжність чинного закону та справедливості набуває настільки нестерпного масштабу [справедливість і рівність свідомо заперечуються у правотворчому процесі – до них навіть не прагнуть], що закон як «несправедливе право» поступається справедливості. Антипозитивістська реакція у ФРН не зупинилась перед авторитетом найвищих у правовій ієрархії законів. Федеральний верховний, Федеральний конституційний суд та інші німецькі суди не побоюлися проголосити у цілій низці своїх рішень, що конституційне право не обмежене текстом Основного закону, а включає також деякі загальні принципи, які законодавець не конкретизував у позитивній нормі, що існує надпозитивне право, яке зв’язує навіть установчу владу законодавця [24, с. 50]. Це не означає, у зв’язку із утвердженням юснатуралізму в теоретичній і практичній юриспруденції юристам слід відмовитись від легістських аргументів як таких. Важливим і практично значущим є розуміння того, що ці аргументи не є універсально релевантними – їх застосовність і надійність залежить від параметрів і контексту кожної аргументувальної ситуації. Саме такі аргументи були і залишаються методологічною основою вирішення так званих «легких справ», де факти справи та застосовні норми є достатньо чіткими за змістом і безспірними. Це ті норми, формулювання яких не залишає простір для розширювального тлумачення, вони містять вичерпні і точні

вказівки щодо умов їх дії, обов'язків і прав адресатів, юридичних наслідків порушення встановлених вимог і заборон. При здійсненні юридичного аналізу таких справ єдино правильний, безспірний висновок слідує із засновків із логічною необхідністю.

Труднощі формально-логічного підходу у контексті юридичного аналізу та юридичної аргументації починаються там, де йдеться про: про релевантність, прийнятність, достатність великого засновку [норма права] і його належного тлумачення; належну класифікацію окремих фактів, які конкретизують предикат норми, що містить оперативні факти; тлумачення нормативних наслідків, передбачених юридичним правилом, їх оцінка з точки зору прийнятності (Н. Мак-Кормік). Такі труднощі із визначенням самої прийнятності, релевантності засновків і висновку виникають у контексті юридичного аналізу так званих «складних справ», які можуть підпадати під два або більше конкуруючих правил чи не підпадати під правила взагалі. Або аргументувач має робити вибір з-поміж кількох можливих інтерпретаційних рішень. При цьому використовуються не тільки формальні [юридичне рішення є прийнятним, якщо воно логічно випливає із засновків – норми права і обставин справи], а й матеріальні (сутісні) стандарти і норми прийнятності висновків, не легістські (позитивістсько-правові) аргументи. Рішення, прийняте на основі норми права, може бути логічно правильним (валідним), але несправедливим по суті або неприйнятним з точки зору його наслідків. Тобто суто дедукційний елемент [формально-логічні засоби юридичної аргументації] лише у деяких випадках є достатнім для того, щоб дійти обґрунтованих і прийнятних висновків у спірних питаннях права і факту, юристам у багатьох ситуаціях потрібно

вдаватися до аргументів різних видів і типів, які іноді можуть конкурувати між собою, мати більшу чи меншу вагу [5, с. 237–253]. За їх допомогою розв'язують колізії норм права, розширюють або обмежують буквальний зміст норм права, приймають правозастосовні рішення у порядку *contra legem* та ін.

Інакше кажучи, чистий силіогізм працює доти, поки не виникає потреби у правотлумачному обґрунтуванні (англ. – interpretative reasoning), наприклад, у контексті суддівського активізму та судової правотворчості. Така потреба з'являється досить часто, і тоді потрібні не силігистичні аргументи, а аргументи переконувального типу, які пов'язані зі зважуванням та балансуванням інтересів та цінностей у справі для розгляду різних можливостей її вирішення, аргументи щодо внутрішньої несуперечливості права, аргументи стосовно когерентності права у світлі принципів, які лежать в його основі, та основоположних принципів правопорядку, особливо тих, що найбільше стосуються сфери законів тощо. Ба більше, можуть виникати ситуації, які пов'язані із неприйнятністю певного варіанту тлумачення. Тоді виникне потреба у тестуванні такого варіанту тлумачення застосованої норми для правової системи та соціального життя, а у деяких випадках потрібні і повноцінні аргументи з наслідку [5, с. 42].

При проведенні юридичного аналізу і побудові ПМК найчастіше використовуються такі аргументи: висновок за аналогією (*argumentum a simili ad simile*); висновок від протилежного (*argumentum a contrario*); висновок від сильнішого (*argumentum a fortiori*); аргумент зведенням до абсурду (*reductiones ad absurdum*); аргумент когерентності (*argumentum a cohaerentia*); аргумент з наслідків (консеквенціалістська аргументація).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудаш Т. Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2024. 744 с.
2. McCarty L. Thorne Some arguments about legal arguments. Proceedings of the 6-th international conference on artificial intelligence and law. Melbourne: Association for Computing Machinery, 1997. P. 215–224. URL: <https://dl.acm.org/doi/10.1145/261618.261656>
3. Teixeira de Sousa M. Introdução Ao Direito. Coimbra: Almedina, 2016. 469 p.
4. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
5. MacCormick N. Rhetoric and the Rule of Law. A Theory of Legal Reasoning. Oxford: Oxford University Press, 2010. 287 p.
6. Feteris E. T. Fundamentals of Legal Argumentation. Survey of Theories on the Justification of Judicial Decisions. Dordrecht: Springer, 1999. 225 p.
7. Семеніхін І. В. Картезіанство, аргументація, цінності у контексті «нової риторики» Хаїма Перельмана. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 26–42.
8. Pavčnik M. Legal Decisionmaking As A Responsible Intellectual Activity: A Continental Point of View. *Washington Law Review*. 1997. Vol. 72. P. 481–504.
9. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ: Дрім Арт, 2013. 224 с.
10. Carter L. H., Burke T. F. Reason in Law. Chicago: The University of Chicago Press, 2002. 291 p.
11. Самохіна К. Традиції юридичної аргументації Брюссельської школи філософії права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 202–208.
12. Козюбра М. І. Теорія юридичної аргументації та її особливості в конституційному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 6. С. 167–180.
13. Stelmach J., Brożek B. Methods of Legal Reasoning. Dordrecht: Springer, 2010. 236 p.
14. Савенко М. Д. Методологія юридичної аргументації у рішеннях конституційної юстиції. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2013. Т. 144–145. С. 12–17.
15. Кістяник В. І. Судова аргументація: особливості, порівняльний аналіз та вітчизняна і зарубіжна практика: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», 2021. 215.
16. Alexy R. A Theory of Legal Argumentation. The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification. Oxford: Clarendon Press, 1989. 344 p.
17. Peczenik A. On Law and Reason. Dordrecht: Springer, 1989. 443 p.
18. Nunes E. B. Reviewing Argument Schemes for Legal Arguments of Statutory Interpretation. *Opinião Jurídica*. 2020. Vol. 21 (45). P. 321–335.
19. Brown v. Board of Education of Topeka (1954). URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/brown-v-board-of-education>
20. Selznick P. The Moral Commonwealth: Social Theory and the Promise of Community. Berkeley: University of California Press, 1992. 550 p.
21. Радбрух Г. Законне неправо та н'адзаконне право. *Проблеми філософії права*. 2004. Том II. С. 83–94.
22. Aleinikoff A. Constitutional Law in the Age of Balancing. *Yale Law Journal*. 1987. Iss.5 (Vol. 96). P. 943–1005.
23. S a p p e l e t t i M. The Judicial Process in Comparative Perspective. Oxford: Clarendon Press, 1989. 417 p.
24. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи розвитку в Україні: монографія. Київ: Реферат, 2007. 640 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025